

Dennis Vanden Auweele

FILOSOFEREN

Over (on)macht en (wan)hoop **BIJ**

SCHEMERLICHT

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2016 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: Caspar David Friedrich, *Mondaufgang am Meer*, 1822

Opmaak binnenwerk: Prezns, Marco Bolsenbroek

ISBN 978 90 8687 194 0

NUR 730

Eens, toen ik bittere tranen vergoot – toen mijn in pijn opgeloste hoop vervloog en ik eenzaam bij de dorre heuvel stond die in een nauwe donkere ruimte de gestalte van mijn leven begroef, eenzaam, zoals nog niemand eenzaam was, gedreven door onuitsprekelijke angst, krachteloos, niet meer dan één ellendige gedachte, – hoe ik daar naar hulp omkeek, en niet voor- of achteruit kon, – en met oneindig verlangen aan het vluchtende, uitgedoofde leven hing – toen kwam uit blauwe vertes, uit de hoogte van mijn oude zaligheid een siddering van ochtendglorien – En in één keer scheurde de band van mijn geboorte, het vehikel van het licht – Weg vloog de aardse heerlijkheid en mijn verdriet met haar. Tegelijk vloei­de de weemoed in een nieuwe ondoorgrondelijke wereld – Jij nachtbegeestering, hemelse sluimer, kwam over mij.

Novalis, *Hymnen aan de nacht*, vertaald door Erica Meijers

Aan mijn grootouders
In liefde en bewondering

Voorwoord

Dit boek is een gevolg van een doctoraal onderzoek dat plaatsvond aan de KU Leuven en in oktober 2014 met vrucht tot een einde werd gebracht. In de vele academische debatten over vaak erg minutieuze aangelegenheden bleef één thema mij mateloos interesseren. Dat was de verhouding tussen het geloof als vertrouwen en de rede als een zoektocht naar zekerheid. De zoektocht naar zekerheid heeft vaak het geloof als een ongelegitimeerde en nefaste vorm van onwetendheid aan de kant geschoven. Voor mij had dit als resultaat dat ik geen vertrouwen meer had in de rede. Dit boek is een poging om mijn vertrouwen in de rede te herwinnen, maar ook om te laten zien dat het geloof als vertrouwen best wel redelijk kan zijn.

Tijdens mijn doctoraal onderzoek had ik de kans om een semester door te brengen aan de Hong Kong Baptist University. Toen mijn verblijf daar op zijn einde liep, liet ik mij verleiden om een aantal – eerder vanzelfsprekende en cliché – souvenirs naar huis mee te nemen. Op de lokale markt kocht ik twee grote kalligrafische tekeningen. Eén daarvan representeerde wijsheid, de ander geloof. In een bui van optimisme – die mij niet zo vaak meer overvallen – heb ik deze broederlijk boven de ingang van mijn kamerdeur gehangen. Wat bleek nu? De wijsheid had de neiging om naar beneden te duikelen. Dit zette me aan tot nadenken: misschien is de wijsheid wel dichter bij de aarde dan het geloof? Of misschien gewoon laag-bij-de-gronds? Het geloof bleef steeds onwrikbaar hangen en ik bevestigde plichtsgetrouw de wijsheid telkens opnieuw naast haar. Nog niet zo heel lang geleden maakte

de wijsheid een erg onfortuinlijke val, waardoor ze noodgedwongen ergens onderaan in een kast ligt. Ooit hoop ik het geloof en de wijsheid terug met elkaar te verzoenen. Toch zendt het geloof soms een angstaanjagende boodschap, zo onheilspellend en eenzaam boven mijn kamerdeur. Dan denk ik wel eens aan die spotvogel, *The Raven* uit Edgar Allen Poe's gelijknamige gedicht, die zich rustig neervlijt boven de kamerdeur van een intrieste weduwnaar en spottend herhaalt dat hij nooit meer met zijn geliefde zal verenigd worden – *quote the raven, nevermore!* Zo vrees ik ook soms dat ik Pallas Athena en Sint Paulus misschien niet kan verzoenen.

Gesterkt door allerhande hulp, blijft deze onderneming steeds in mijn achterhoofd. Door de jaren heen heb ik ontzettend veel steun ervaren van mijn voormalige promotor, William Desmond. Zijn vriendschap en wijsheid waardeer ik dan ook mateloos. Ook ben ik het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte en het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO) dankbaar voor de financiële steun. De leden van het Centrum voor Metafysica, Godsdienstfilosofie en Filosofie van de Cultuur zijn ook vaak de eerste toetssteen geweest voor nieuwe ideeën. In het bijzonder wil ik Hanna Vandenbussche bedanken voor de aanhoudende filosofische gesprekken over allerlei thema's. Toen ik Edo Klement benaderde voor de uitgave van deze monografie was hij meteen enthousiast over de inhoud, maar had als kritische uitgever nog wel wat opmerkingen. Hij heeft later ook de tekstredactie verzorgd van mijn manuscript toen de redacteurstaak in de handen van Gijs Reudink was gevallen. Ik ben hun beide veel dank verschuldigd voor hun aangename en professionele ondersteuning.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	11
Over de controle en biomacht	17
Over macht en discipline	21
Over onmacht	28
1 Over autoriteit en vooruitgang	35
Autonomie en autoriteit	36
Autoriteit en vadermoord: over vier broers	43
Autonomie en hoop	54
Wat nu?	61
2 Over de nobele leugen	65
De traditionele nobele leugen: politiek, esthetisch en moreel	67
De nobele leugen van de maakbaarheid	81
De waarde van de waarheid	86
3 Hoop in de machteloosheid?	93
Pessimisme en de menselijke natuur	94
Medelijden	100
De esthetische ervaring	109

4 Een gokje wagen?	117
De existentiële gok	118
Pascal, gokken en kansen berekenen	124
Dostojevski en het spel voor de liefde	132
5 Over sprookjes, tragedies en zelfverwerkelijking	143
Sprookjes, geweld en frustratie	147
De affecten van de tragedie	157
Nietzsche en de sublieme verheffing in de kunst	161
‘Het lachen verklaar ik heilig’	166
6 Een lied in de nacht	175
De Romantiek als het schemerlicht van de Verlichting	176
Novalis en <i>Hymnen an die Nacht</i>	181
Nietzsche en het <i>Nachtlied</i>	190
Over de zwaarte van het licht	199
7 Over verwondering, wetenschap en godsdienst	203
Wetenschap en het onbekende	205
Over verwondering	208
De armoede van de filosofie	214
Godsdienst als pseudowetenschap?	219
Godsdienst als uitdrukking van de positieve rest	224
Uitgeleide	235
Bibliografie	241

Inleiding

Diese Welt ist der Wille zur Macht – und nichts ausserdem!
Und auch ihr selber seid dieser Wille zur Macht – und nichts
ausserdem!

Friedrich Nietzsche¹

Deze welbekende maar vaak verkeerd geïnterpreteerde woorden van Friedrich Nietzsche vangen dit schrijven aan. In deze woorden resoneert namelijk een interessante ambiguïteit over wat macht nu precies betekent, een ambiguïteit die tevens het centrale thema van dit boek uitmaakt: Wat zou het kunnen betekenen dat de mens in essentie wil tot macht is? Doorgaans wordt de proliferatie en verwerving van macht in termen van zelfbeschikking vrij eenzijdig geïnterpreteerd als een bron van hoop, maar Nietzsches onheilspellende toevoeging van de woorden ‘und nichts ausserdem!’ doet toch vermoeden dat er volgens hem ook enige wanhoop meeklinkt in de machtswil van de mens.

Sinds enige tijd overheerst in de westerse samenleving een nogal eenduidige visie op de begrippen (on)macht en (wan)hoop in hun onderlinge verhouding, namelijk dat macht tot hoop en onmacht tot wanhoop aanleiding geeft. Hiermee bedoel ik dat

¹ Friedrich Nietzsche, *Kritische Studienausgabe*. Herausgegeben von Giorgio Colli andazzino Montinari (Berlin: De Gruyter, 1967-1977), Volume 11, p. 611. Zo nodig (vooral wanneer het poëzie betreft) laat ik teksten in het Duits, Frans of Engels onvertaald. Tenzij anders aangegeven, zijn alle vertalingen van mijn hand. Wanneer de vertaling enigszins ambigu is, citeer ik in een voetnoot de originele tekst met de originele verwijzing.

doorgaans wordt aangenomen dat in zoverre mensen meer controle verkrijgen over de wereld en zichzelf, ze de hoop gerechtvaardigd achten dat alles in goede banen kan worden geleid. Door dan processen in gang te zetten die de uitdrukkelijke bedoeling hebben om het onbepaalde te bepalen, het ongecontroleerde onder controle te krijgen en het onbekende vertrouwd te maken, hoopt de westerse mens de chaos te overwinnen en daarmee aan de voorwaarden voor een geslaagd leven te voldoen.

Het is deze even wijdverbreide als hardnekkige opvatting die aan de basis ligt van wat in de geschiedenis van de filosofie bekend staat als de ‘moderniteit’ (ruwweg begin zestiende tot en met de negentiende eeuw) en haar apotheose: de Verlichting (achttiende eeuw). Wij zijn nog steeds gehecht aan de waarden die ons door de Verlichting zijn ingeprent en zullen – zoals menig politicus zich tegenwoordig laat ontvallen in confrontatie met anti-verlichte levensstijlen – geen millimeter wijken waar het zaken als vrijheid, gelijkheid en zelfbeschikking betreft. En dit vooral niet ten overstaan van extreem fundamentalisme en onrustwekkend terrorisme, juist omdat hier onze morele moed op de proef wordt gesteld. De Verlichting is datgene waarvoor wij staan; zij is, met andere woorden, onze identiteit die te nemen of te laten valt.

Wat nu evenwel precies die waarden van de Verlichting zijn, is niet altijd even duidelijk, maar we mogen wel aannemen dat een ‘verlichte’ houding ten opzichte van het leven iets te maken heeft met gelijkheid en autonomie. Vooral in die zin, dat iedereen in gelijke mate recht heeft op de autonome zelfontplooiing. Achter deze fundamentele waarden gaat de gedachte schuil dat vrije (zelf)controle aan de basis ligt van onze hoop op een geslaagd leven: zonder autonomie geen waardigheid. Het is dan ook de humanitaire en morele plicht van hen die reeds ‘verlicht’ zijn om anderen te inspireren – natuurlijk niet te verplichten – een gelijkaardige queste te ondernemen. Dat zo’n houding nog steeds ingebakken zit in de impliciete en expliciete handelingspatronen van mensen, kan op tal van manieren worden geïllustreerd. Om in deze inleiding slechts één treffend voorbeeld te noemen: deze houding wordt retorisch aantrekkelijk, maar filosofisch nogal ondermaats

en eenzijdig, toegelicht door de Amerikaanse spirituele leraar Marianne Williamson, met woorden die ooit abusievelijk aan Nelson Mandela werden toegeschreven:

Onze diepste angst is niet dat we inadequaat zijn. Onze diepste angst is dat we bovenmatig machtig zijn. Niet ons duister, maar ons licht jaagt ons de meeste schrik aan. We vragen ons af, wie ben ik om brilliant, aantrekkelijk, getalenteerd en geweldig te zijn? Eigenlijk, waarom zou je dit niet zijn? Je bent een kind van God. Met jezelf klein houden dien je de wereld niet. Er zit niets verlichts in krimpen zodat andere mensen zich in jouw gezelschap niet onzeker voelen. We zijn allemaal gemaakt om te schitteren, zoals kinderen doen. We zijn geboren om de glorie van God te manifesteren die in ons zit. Dit zit niet in sommigen van ons; het zit in iedereen en wanneer we ons licht laten schijnen, geven we onbewust anderen toestemming hetzelfde te doen. Wanneer wij bevrijd worden van onze angst, gaat onze aanwezigheid automatisch anderen bevrijden.²

In filosofische en academische kring krijgt deze houding ook steeds meer expliciete bijval. Zo pleit de Duitse levenskunst-filosoof Wilhelm Schmid voor een ‘tweede Verlichting’, de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum voor een herwaardering van de menswetenschappen als kritische reflectie op de consumentistische marktmentaliteit en de Duits-Amerikaanse filosofe Susan Neiman voor een nieuwe ‘volwassenwording’ van de mens, zoals in de tijd van de Verlichting.³

2 “Our deepest fear is not that we are inadequate. Our deepest fear is that we are powerful beyond measure. It is our light, not our darkness that most frightens us. We ask ourselves, Who am I to be brilliant, gorgeous, talented, and fabulous? Actually, who are you *not* to be? You are a child of God. Your playing small does not serve the world. There is nothing enlightened about shrinking so that other people will not feel insecure around you. We are all meant to shine, as children do. We were born to make manifest the glory of God that is within us. It is not just in some of us; it is in everyone and as we let our own light shine, we unconsciously give others permission to do the same. As we are liberated from our own fear, our presence automatically liberates others” (Marianne Williamson, *A Return to Love: Reflections on the Principles of A Course in Miracles* (New York: Harper Collins Publisher, 1992), p. 190).

3 Wilhelm Schmid, *Dem Leben Sinn geben. Von der Lebenskunst im Umgang mit Anderen*

Susan Neiman in het bijzonder confronteert ons met een erg markant voorbeeld van wat de morele imperatief om ‘verlicht’ te worden precies inhoudt. In haar recente boek *Waarom zou je volwassen worden?* argumenteert Neiman dat de Verlichting symbool staat voor een overgang van een kinderlijke staat van afhankelijkheid naar een volwassen staat van kritische reflectie.⁴ De volwassen mens laat zijn wereldbeeld niet zomaar bepalen door externe instanties, maar neemt autonoom de touwtjes zelf in handen. Wij hebben een dergelijke herevaluatie van onze individualiteit en ons wereldbeeld nodig omdat wij ons nogal gemakkelijk laten afleiden van onze autonome zelfverwerkelijking door zaken als reclame, (sociale) media en nieuwe vormen van spiritualiteit. Dit zijn allemaal obstakels die een werkelijk autonoom, ofwel zelfbepalend, leven in de weg staan. Door dan als autonoom subject controle te verkrijgen over allerlei omstandigheden, slaagt de moderne mens erin hoop te creëren voor een betere toekomst.

Er steekt ongetwijfeld veel waarheid in deze houding: om een geslaagd leven te kunnen leiden, is het nodig dat dit leven van binnenuit door een capabele en volwassen persoon gestuurd wordt. Daarom zijn we in de westerse wereld ook ondubbelzinnig van mening dat toestanden als slavernij of indoctrinatie mensonteerend zijn. Niet omdat slaven of geïndoctrineerden niet gelukkig zijn of zouden kunnen zijn – er zijn er die zich alleszins gelukkig voelen – maar omdat hun leven niet autonoom is. Toch willen we met dit boek een aantal filosofische kanttekeningen plaatsen bij de al te eenzijdige gedachte dat de proliferatie van autonome (zelf-)controle automatisch tot een geslaagd leven leidt. Zo zou het best wel eens kunnen zijn dat de drang naar macht en controle tot wanhoop leidt en dat er zelfs hoop kan schuilen in onmacht. Met andere woorden, hier wordt de eenzijdige relatie tussen macht/hoop en onmacht/wanhoop geproblematiseerd door deze begripkoppels filosofisch onder de loep te nemen. Dit wordt gedaan

und der Welt (Berlin: Suhrkamp, 2013); Martha Nussbaum, *Not For Profit: Why Democracy Needs the Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2010); Susan Neiman, *Moral Clarity* (Princeton: Princeton University Press, 2009).

4 Susan Neiman, *Waarom zou je volwassen worden?* Vertaald door Ruud van de Plassche (Amsterdam: Ambo, 2014).

met als doel bepaalde praktijken en ideeën een plaats te geven binnen een verlichte maatschappij die in strikte zin hier geen plaats hebben.

Een van de centrale stellingen die als een rode draad door de verschillende hoofdstukken heen loopt is de volgende: het is juist doordat het ideaal van de emancipatie en maakbaarheid zo sterk op de voorgrond treedt sinds de Verlichting, dat occasionele onmacht tot wanhoop leidt. De proliferatie van controle kan dan gezien worden als de ideologische oorsprong van vele psychologische problemen waar heel wat mensen vandaag de dag mee kampen, zoals depressie en zelfmoordneigingen. De Franse socioloog Alain Ehrenberg heeft in enkele van zijn zeer invloedrijke werken het toenemend psychologisch en sociaal onbehagen expliciet verbonden met het groeiend individualisme en de daarmee samenhangende toename van liberale zelfbepalingsprocessen.⁵ Zijn werk focust specifiek op de situatie in Frankrijk, reden waarom hij dit fenomeen een 'Franse malaise' noemt, maar de conclusie laat zich gemakkelijk uitbreiden tot grote delen van de westerse samenleving.

Waar Ehrenberg echter vooral wijst op het verdwijnen van sociale cohesie als de oorzaak van deze problemen, zal ik eerder aanhalen dat hier een belangrijke existentialistische component meespeelt. De eenduidige proliferatie van individuele zelfvervolmaking door (zelf)controlepraktijken werpt onvermijdelijk een negatief licht op bepaalde typisch menselijke gevoeligheden en ervaringen zoals medelijden, esthetische roes, inspiratie, rust, verwondering en religieuze bewondering. Deze praktijken zorgen er evenwel juist voor dat er plaats gemaakt kan worden voor typisch menselijke gevoeligheden die in de mateloosheid van de Verlichting niet op hun plaats zijn. Om het anders te zeggen: mijn voorstel zou zijn om de begrippenkoppels macht/hoop en onmacht/wanhoop niet als licht en duister tegenover elkaar te zetten, maar eerder als een 'schemeren' te ervaren, d.i. een ambigue overgang

5 Zie in het bijzonder: Alain Ehrenberg, *L'Individu incertain* (Paris: Calmann-Lévy, 1995); op cit., *La Fatigue d'être soi – dépression et société* (Paris: Odile Jacob, 1998); op cit., *La Société du malaise* (Paris: Odile Jacob, 2010).

die naar eender welke kant kan omslaan. Daarmee hebben we dan ook meteen kritisch afstand genomen van de wijd verbreide neiging om uitsluitend (en al te eenduidig) in negatieve termen over onmacht en wanhoop te spreken.

Een invalshoek die het thema van dit boek niet alleen tijdloos maar ook bijzonder actueel maakt, betreft de toenemende dreiging van allerlei vormen van fundamentalisme. Vaak wordt geponeerd dat dit soort fundamentalisme de antipode vormt van de waarden van de Verlichting en dat men nooit mag toegeven aan dit soort druk. Heel simpel wordt er gesteld dat er twee mogelijke antwoorden op deze niet-verlichte (of zelfs anti-verlichte) levensstijlen bestaan: ofwel men verwerpt ze in naam van de Verlichting, ofwel men laat ze bestaan naast de verlichte levensstijlen in naam van de postmoderne tolerantie. Dit heeft natuurlijk tevens een morele en humane component: moeten wij de vreemdeling, die ook een terrorist kan zijn, omarmen of hem voorzichtig de deur wijzen? Is er plaats binnen de westerse samenleving voor niet-westerse waarden? En zijn die westerse waarden wel zo neutraal als wij denken?

In haar recente boek *Macht en onmacht: een verkenning van de hedendaagse aanslag op de Verlichting*, argumenteert Tinneke Beeckman dat onze samenleving radicaal is afgeweken van de Verlichting en een postmodern waardenrelativisme onderschrijft.⁶ Wij zouden er hierdoor niet in slagen om een duidelijke positie in te nemen voor de Verlichting en de waarden waar deze voor staat. Deze analyse gaat echter uit van een veel te beperkte opvatting van de Verlichting en is daardoor misplaatst. Het postmodern relativisme is nu juist de logische consequentie van de Verlichting waar autonome zelfbepaling zonder externe controle op de voorgrond treedt. Wanneer men slechts door de interne uitdrukking van bepaalde als autonoom veronderstelde waarden een authentiek leven kan leiden, dan ondervindt men al te gauw de tegendruk van de gemakzuchtige onderwerping, aangezien authenticiteit nu eenmaal een zware opdracht is. De idolatrie van de

6 Tinneke Beeckman, *Macht en onmacht: een verkenning van de hedendaagse aanslag op de Verlichting* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2015).

autonomie kan er juist toe leiden dat we soms oeverloos wanhopig worden. Het is deze wanhoop en onmacht die we moeten zien te incorporeren in de liberale, verlichte samenleving. Misschien is dat wel de enige manier waarop we effectief het hoofd zullen kunnen bieden aan discriminatie, vreemdelingenhaat, extremisme en de vooralsnog toenemende golf van geweld.

Over de controle en biomacht

Dat onze samenleving een quasi-obsessionele fixatie op controle heeft ontwikkeld, wordt bevestigd op zowel het meest basale niveau van de persoonlijke zinsbeleving als op het macro-niveau van de bestuurlijke praktijk. De Franse filosoof Michel Foucault heeft deze houding en haar ideologische wortels uitvoerig besproken in termen van wat hij de 'biomacht' noemt, namelijk het geheel van processen die in het werk worden gezet, zowel op macro- als op individueel niveau, om controle te verkrijgen over facetten van het leven die traditioneel deze controle overstijgen. Deze processen kunnen onderverdeeld worden in de 'biopolitiek' en '(zelf)disciplineringsprocessen'.⁷

De biopolitiek definieert Foucault in zijn colleges van 1979 over *De geboorte van de biopolitiek* als volgt:

De manier waarop sinds de achttiende eeuw is geprobeerd tot een rationalisering te komen van de problemen waarmee de bestuurspraktijk zich geconfronteerd zag in verband met verschijnselen die onlosmakelijk verbonden zijn met het geheel van de levende wezens die samen een bevolking vormen: gezondheid, hygiëne, geboortecijfer, levensverwachting, ras, ...⁸

7 Voor een uitgebreide uiteenzetting over Foucaults begrip van de biomacht en het macht-weten: Rudi Visker, *Michel Foucault. Genealogie als kritiek* (Nijmegen: Vantilt, 2010). Een meer recente verdediging van gelijkaardige ideeën vindt men in het werk van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben: *Homo Sacer: De soevereine macht en het naakte leven*. Vertaald door Ineke van der Burg (Amsterdam: Boom, 2002).

8 Michel Foucault, *De geboorte van de biopolitiek* (Amsterdam: Boom, 2013), p. 405.